

Душан БОЈКОВИЋ*

Институт за новију историју Србије

Београд, Србија

<https://orcid.org/0009-0007-8175-3168>

СРПСКА СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА ПАРТИЈА И АЛБАНСКО ПИТАЊЕ У АЛБАНИЈИ И У „НОВИМ КРАЈЕВИМА” КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

Анстракт: У раду је, најпре, укратко представљен развој политичке мисли српских социјалдемократа о националном питању на Балкану, почев од оснивања Српске социјалдемократске странке 1903. до краја прве деценије 20. века. Потом је анализиран однос страначког руководства према питању националног ослобођења нетурских народа у средишту Балканског полуострва и према рату који су у јесен 1912. повеле Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка против Османског царства. Посебно је указано на ставове српских социјалдемократа према албанском питању, у првом реду у контексту деловања српске војске у северним крајевима Албаније између јесени 1912. и почетка Првог светског рата 1914, као и политике Краљевине Србије према албанском становништву на територији присаједињеној српској држави у време балканских ратова 1912–1913. Рад је заснован на написима страначких вођа објављеним у партијским гласилима *Радничке новине* и *Борба*, затим на архивским изворима похрањеним у Архиву Југославије и на релевантној литератури.

Кључне речи: Српска социјалдемократска партија, Албанци, Срби, албанско питање, Краљевина Србија, Албанија, Стара Србија, Македонија, „нови крајеви”.

Abstract: Firstly, the paper briefly presents the development of the political thought of the Serbian Social Democrats about the national question in the Balkans, starting with the founding of the Serbian Social Democratic Party in 1903 until the end of the first decade of the 20th century. Following that, the stance of the party leadership towards the issue of national liberation of the non-Turkish peoples in the central parts of the Balkan Peninsula is analysed, as well as towards the war waged by Serbia, Montenegro, Bulgaria and Greece against the Ottoman Empire in the autumn of 1912. The emphasis is on the views of the Serbian Social Democrats regarding the Albanian question, primarily in the context of the actions of the Serbian army in the northern regions of Albania between the autumn of 1912 and the beginning of World War I in 1914, as well as the policy of

* dsnbojkovic@gmail.com

the Kingdom of Serbia towards the Albanian population in the territory annexed to the Serbian state during the Balkan Wars of 1912–1913. The work is based primarily on the writings of SSDP leaders published in the party newsletters “Radničke novine” and “Borba”, unpublished documents kept in the Archives of Yugoslavia, as well as relevant literature.

Keywords: Serbian Social Democratic Party, Albanians, Serbs, Albanian question, Kingdom of Serbia, Albania, Old Serbia, Macedonia, “the new regions”.

Историји политичке борбе Српске социјалдемократске странке (ССДС), односно Српске социјалдемократске партије (ССДП),¹ и развоју теоријских погледа њених првака посвећен је велики број историографских и других научних радова. Током претходних деценија пажњу истраживача понајвише су заокупљали погледи ССДС/ССДП-а на национално питање, у првом реду поједине етапе у развоју овог проблема. Остао је, међутим, недовољно истражен однос ове странке према албанском питању, иако је оно заузимало значајно место у политичкој мисли и делима српских социјалдемократа.²

У историографији је давно прихваћено мишљење према којем су вођи српске социјалдемократије своје становиште о националном питању ближе дефинисали тек после аустроугарске анексије Босне и Херцеговине у октобру 1908. Потоњи догађаји, распламсавање побуна у европском делу Турске, стварање Балканског савеза поткрај прве деценије 20. века, слом турске управе на Балкану у Првом балканском рату 1912–1913, затим сукоб балканских земаља у Другом балканском рату 1913. и, коначно, напад Аустроугарске на Србију у лето 1914, додатно су убрзали сазревање ставова српских социјалдемократа о националном питању на балканском простору.³

¹ Српска социјалдемократска странка, настала 2. августа 1903, преименована је у Српску социјалдемократску партију на свом седмом конгресу, одржаном између 30. маја и 1. јуна 1909. – Миленко Топаловић, *Хронологија радничког покрета у Србији*, књ. I, Београд 1964, 66, 148; Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870–1918*, Београд 1982, 93–101.

² Латинка Перовић, „Српска социјалдемократска партија и национално питање са освртом на становишта Душана Поповића”, у: *Душан Поповић и раднички покрет Србије*: научни скуп посвећен 100-годишњици рођења Душана Поповића одржан у Рековцу 3. и 4. октобра 1985. године, Београд 1986, 89.

³ Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*, Zagreb 1984, 175; Dragan Subotić, *Srpski socijalisti i nacionalno pitanje*, Београд 1990, 69; Enver Redžić, *Austromarkizam i jugoslavensko pitanje*, Београд 1977, 344–348; Милош Војиновић, „Социјалдемократија”, у: *Срби 1903–1904. Историја идеја*, прир. Милош Ковић, Београд

Идеја националног ослобођења балканских народа није представљала крајњи циљ политичке борбе српске социјалдемократије, већ је она прихваћена као привремена подударност с интересима „буржоазије”, односно као „природна основица класне борбе” и нужни предуслов за „свестрано развијање пролетаријата”. Тек после потпуног ослобођења нације, према мишљењу руководства српских социјалдемократа, „пролетаријат” је могао „да с пуним жаром стане насупрот свом социјалном, класном противнику”. Мада, по сопственом признању, нису били анационални, уверени у то да „социјализам не негира национализам”,⁴ српски социјалдемократи говорили су да и у случају економске заосталости земље, која не погодује развијању „класне борбе” и у којој „борба за националну независност игра велику улогу”, „пролетаријат [...] не сме никад изгубити из вида да је његова борба успешна само као интернационална борба”. Истицали су у интернационалистичком духу како „срећа наше нације није највиша звезда водиља нашег рада”, те да „пролетаријат [као] наследник буржоазије” треба „да изврши онај друштвени преображај који ће учинити крај сваком притиску, сваком ропству, уништити сваку владавину класа и завести нов хармоничан поредак, пун једнакости и благостања за све, без разлике на веру, националност и расу”.⁵

У покретима који су се почетком 20. века јавили међу балканским народима у Турској српски социјалдемократи видели су основу класног сукоба, уверени у то да се слобода може освојити једино из револуције и устанка спроведених „изнутра” и „одоздо”, самосталним деловањем

2015, 282–283; Gordana Vlajčić, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919–1927)*, Zagreb 1984, 17–19; S. Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870–1918*, 171–177.

⁴ Димитрије Туцовић, *Сабрана дела*, том II, Београд 1975, 263–264.

⁵ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том III, *Социјалистички покрет у Србији 1900–1911*, Београд 1950, 237–239. Наведено становиште ослањало се у знатној мери на политичку мисао првака Немачке социјалдемократске партије. Карл Кауцки, којег је Димитрије Туцовић називао учитељем, писао је како социјалисти и „у једној економски неразвијеној земљи, у којој пролетерска класна борба игра још незнатну улогу [...] морају у првом реду најенергичније заступати интересе пролетаријата. Али, када се та класа налази тек у ембрионалном стању, онда се задатак социјалиста састоји више у томе да се боре за њене, *будуће* но за њене *моменталне* интересе; мање у томе да *воде* класну борбу а више у томе да *припремају* земљиште за њу [све истакнуто у оригиналу – Д. Б.]. А у те задатке спада и тежња за пуном независношћу нације. Без те независности пролетерска класна борба не може да развија пуну своју снагу.” У таквим околностима се „за социјалисте истиче задатак да се не обмањују и не заносе националном привидношћу, већ да напротив врше над њом енергичну критику”. – Карл Кауцки, „Национални задатци социјалиста међу балканским Словенима”, *Борба*, књ. 1, бр. 7, 1. април 1910, 249–250.

најширих слојева „поробљеног становништва”, те да путем војних акција околних држава ослобођење не може бити остварено у пуном обиму.⁶ На збору одржаном у Београду 6. септембра 1903. поводом распламсавања Илинденског устанка, вођи српских социјалдемократа говорили су да „главни узрок данашњег покрета у Старој Србији⁷ и Македонији лежи у

⁶ Више: Vlado Strugar, *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, Beograd 1965, 27–61; Душан Лукач, „Српска социјална демократија и национално питање”, у: *Развој социјалистичке мисли у Србији до 1919. године* : научни скуп одржан 9. и 10. марта 1970. у Београду, Београд 1970, 2–17.

⁷ Мисли се на област између јужне границе Краљевине Србије пре балканских ратова и Шар-планине, и између Нове Вароши и Врања. Према досадашњим истраживањима, појам Стара Србија први је употребио Вук Караџић 1820, у свом рукопису у којем је дао критику карте и географског описа Србије аустријског генералштабног капетана Адама фон Вајнгартена, мада га није у том тренутку усвојио у потпуности. Девет година касније овај појам је европском читалаштву предочио Леополд Ранке у земљописном додатку првог издања *Српске револуције*. Наведено дело постало је врло значајно аустријским дипломатским представницима у Турској, те је и појам Стара Србија врло рано ушао у аустријску дипломатску терминологију. Исти појам употребио је Никола Радоњић Васојевић 1841, описујући област Горње Албаније. О територији Старе Србије, међутим, није постојало јединствено становиште. Први пут на српском језику и у неком штампаном делу границе овог простора дефинисао је 1852. Гедеон Јосиф Јуришић, према чијем је мишљењу Стара Србија обухватала Новопазарску, Пећку, Призренску, Ђаковичку, Косовску, Приштинску, Вучитрнску, Скопску, Врањску, Нишску и Лесковачку нахију. Готово у исто време и Вук Караџић ближе је одредио границе Старе Србије. У наредним годинама појам Стара Србија постао је уобичајен у политичкој мисли, литератури и државној администрацији Кнежевине Србије. Појачано интересовање за положај српског народа у Османском царству и уобличавање појма Стара Србија уследило је као последица значајних догађаја на Балкану у време Велике источне кризе 1875–1878. Нови импулс за усмерење Србије према југу дао је српско-бугарски рат 1885. Уз просветну и културну активност Србије, томе је допринео и развој географије и етнографије. На карти Краљевине Србије коју је 1888. објавио Владимир Карић, први модерни географ у Србији, територија Старе Србије омеђена је границама Косовског вилајета. Његов ученик, Јован Цвијић, неколико деценија касније, током војних акција Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке против Османског царства 1912, дефинисао је простор Старе Србије као географску и историјску област која обухвата Рашку, Косово Поље са Приштином, Метохију с варошима Пећ и Призрен, затим крајеве јужно од Шар-планине до Куманова, Скопља, Дебра и Струге, као и узани појас до јадранске обале у пределу „Скадра, Љеша и можда Драча”. – Стојан Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд 1906, 294, 388–389; Јован Цвијић, *Балкански рат и Србија*, Београд 1912, 10; Никола Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века (са две карте у прилогу)*, Београд 1927, 82; Жељко Шкаламера, „Картографија Србије и југословенских земаља од почетка XVI до краја XIX века”, у: *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд 1991, 165; Славенко Терзић, „Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912”, *Историјски часопис* 42–43 (1995–1996) 95–109; Урош Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017, 88–92; Милош Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд 2016, 23–36.

феудалном режиму који тамо још постоји и коме је маса народа робље својих спахија и званичне државе”. Наглашено је да „једино правилно решење овога питања” јесте „аутономија Старе Србије и Македоније, у вези са конфедерацијом балканских држава”.⁸ Наведено становиште српски социјалдемократи заступали су и током наредних година, упорно истичући начело „Балкан – балканским народима”, које је подразумевало „груписање и узајамност земаља и народа на Балкану” као „једини пут који води [њиховом] привредном, националном и политичком ослобођењу”.⁹

Крупне друштвенополитичке промене у Османском царству, настале на таласу Младотурске револуције, средином 1908. приморале су руководство српских социјалдемократа да се изјасни о приликама у средишту Балканског полуострва. Указујући у првом реду на свеприсутно безвлашће у европском делу Турске, истицали су како у Косовском вилајету „Албанези кољу и пљачкају; туђински агенти, патри и језуити, које потпомажу заинтересоване капиталистичке државе, развијају пропаганду и у мутној води лове рибу; корумпирано турско чиновништво без ауторитета и плате, ждере суме којима га поткупљују”, док, „маса радног света живе у очајнијем положају но његови сапатници у осталим провинцијама”. Димитрије Туцовић писао је 1910. како албанску „суровост и жудњу за пљачком” султан користи „као средство против [...] напреднијих хришћанских покрета”. Отуда је, према његовом мишљењу, одговорност за албанске злочине над хришћанским становништвом у првом реду сносила турска држава, која је „са својим вековним господарством крива што су они [Албанци – Д. Б.] сад у својој културној заосталости постали опасност” и „најужаснији разбојници у Македонији”.¹⁰

⁸ „Прва наша реч у Македонији”, *Радничке новине*, бр. 130, 5. септембар 1913, 1.

⁹ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том VI, Београд 1951, 267.

¹⁰ Димитрије Туцовић, *Сабрана дела*, том III, Београд 1980, 40–44; исти, „Албанско питање”, *Борба*, књ. 1, бр. 9, 1. мај 1910, 326. „Унаточ крволочном писању српске буржоаске штампе”, писао је Димитрије Туцовић, „потребно је нарочито истаћи да су Арнаути тако дуго задржали навике из живота који се одржавао пљачком суседа [истакнуто у оригиналу – Д. Б.] не кривицом неке арнаутске расе већ због некултурне турске владавине. Пре сталног земљорада и становања ловци и чобани, где год су имали прилике, замењивали су своје редовно занимање пљачкањем културнијих земљорадничких суседа. Кроз тај период прошли смо сви. Сви су народи у своје време од својих културнијих суседа, само ако су их имали, радије отимали средства за производњу и живот, него што би се побијали по лову и потуцали за својим стадима. Сва је разлика у томе што су неки прошли тај период пре неки после, једни брже а други спорије. Арнаути су задржали те варварске навике дуже од осталих европских народа под притиском турске владавине која је увек била сметња културном развијању потчињених народа. Они су те навике могли упражњавати благодарећи једино непријатељском расположењу турских власти према другом напреднијем делу становништва.

Мада је недуго после преврата у Цариграду значајан број албанских првака подигао оружје против новог турског режима, Димитрије Туцовић говорио је како су „Арнаути исувише мало културан елеменат, да би њихов устанак носио карактер напреднога народнога протеста против младотурске политике”. Сматрао је да Албанци, као „сигурно најнесрећније васпитано дете које је изашло из Турске школе”¹¹ и као „најмање културан део становништва у Турској [...] не могу бити тумачи напредних тежња”.¹² Ипак, потоњи догађаји у процесу развоја албанског питања, испуњени учесталим оружаним побунама против турских власти, уверавали су српске социјалдемократе у то „да испод труле империје постоји витална енергија угњетених народа и да ће Турско питање најбоље решити нације на територији Балкана”.¹³ Према мишљењу Живка Топаловића, којем су се супротстављали бугарски социјалисти, али и део руководства ССДП-а, албанско питање требало је решити стварањем аутономне Албаније, која би постала важна „као гаранција за одржање турског царства, за мир на Балкану и у Европи”, и за свеукупни „културни напредак”.¹⁴ За Димитрија Туцовића, албанско питање било је „од највећег значаја за Балканско питање уопште”, имајући у виду не само интересе балканских земаља већ и „освајачку акцију две велике капиталистичке државе, Аустрије и Италије”.¹⁵

Српским социјалдемократима, међутим, измакла је суштина албанске побуне. Већина албанских главара није доводила у питање суверенитет султана у Цариграду, нити се борила за рушење Османског царства, већ за остваривање управне аутономије и очување племенске самоуправе у

Штавише, турски власници су повлађивали овакав живот Арнаута док год су им ови преторијанци били потребни за укрођавања осталих народности. Ако су напади наоружаних Арнаута на разоружане становнике српских села у Старој Србији варварски, извесно није мање варварско писање српске штампе која прижељкује да се ова прилика искористи за истребљење побуњеног племена!” – Д. Туцовић, „Албанско питање”, 323.

¹¹ Димитрије Туцовић, *Сабрана дела*, том VII, Београд 1980, 71.

¹² Д. Туцовић, „Албанско питање”, 322–323.

¹³ „Крупни догађаји”, *Радничке новине*, бр. 162, 13. јул 1912, 1.

¹⁴ Цит. према: Богумил Храбак, „Димитрије Туцовић и питање Македоније”, у: *Димитрије Туцовић и раднички покрет Србије*, Титово Ужице 1982, 507. Указујући на значај „арнаутске побуне”, у којој је „цео један народ ушао [...] у револуционарну борбу”, Живко Топаловић критиковао је руководство ССДП истичући да је овом проблему посветило недовољно пажње, остављајући „младотурском комитету у Солуну и старотурском у Цариграду да обавештавају свет о арнаутском питању”. – Живко Топаловић, „Балкански проблем и социјална демократија”, *Борба*, књ. 6, бр. 17, 1. септембар 1912, 186.

¹⁵ Д. Туцовић, „Албанско питање”, 324.

крајевима настањеним албанским становништвом. На тај начин Албанци су постали непосредно зависни од опстанка турске државе на Балкану.¹⁶ Отуда су на састанку одржаном у Јунику крајем маја 1912. Хасан Приштина, Иса Бољетинац, Бајрам Цури, Риза-паша, Нециб и Ферхат Али Драга, Зејнел-бег и други вођи побуне, тражећи од младотурског режима гаранције у смислу потпуне амнестије и материјалне одштете, потом пореских олакшица и поделе оружја албанском становништву, изјављивали пуну верност султану и држави.¹⁷ У истом духу Хасан Приштина саставио је почетком августа исте године меморандум којим је у 14 тачака формулисао албанске ставове: спровођење албанског обичајног права, строга примена шеријата, служење војног рока у европском делу Царства током мирнодопског периода, право на ношење оружја, именовање Албанаца на место чиновника у Косовском,

¹⁶ Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013, 35–41. Овакав однос Албанаца према централној власти у Истанбулу утврђен је знатно раније, у време Велике источне кризе. Незадовољни одредбама Санстефанског мира из марта 1878, који је предвиђао сужавање турских територија на Балкану, албански главари су на збору у Ђаковици, одржаном у мају исте године, донели одлуку да се турска отаџбина и исламска вера бране оружјем. Потом је 10. јуна, три дана уочи сазивања Берлинског конгреса, у Призрену уз сазнање и подршку турских власти одржан нови скуп којем је присуствовало око 300 делегата, Албанаца и Турака, из Косовског, Јањинског, Битољског и Скадарског вилајета. Већина се изјаснила за одбрану интегритета Османског царства, инсистирајући истовремено на успостављању племенске самоуправе. Закључци са овог збора објављени су 17. јуна у Статуту, којим су у 16 тачака дефинисани програм и циљеви деловања албанске Лиге. Истакнуто је како ће се њени припадници „оружјем борити за одбрану целокупне територије” и дати „своју крв за Царство, за нацију и за отаџбину”. Назначено је, такође, да се турска „влада [...] неће мешати у послове Лиге”, нити ће се „Лига [...] мешати ни у каквој форми у административне унутрашње послове владе сем у случају злоупотребе и насиља”. Немуслиманским верским заједницама „које хоће добро да се владају према законима” гарантована је заштита „на основу високог верског закона Шеријата”, док је против „оних који ремете мир” најављена борба „зависно од услова и места”. Уз Статут, Лига је истог дана усвојила Упутства за рад свог Централног одбора, којим је била предвиђена мобилизација свег способног мушког становништва у случају рата, потом избор војних старешина по санџацима, преглед расположивог наоружања и опреме, кажњавање дезертера и подела ратног плена. – *Balkanski ugovorni odnosi. Dvostrani i višestрани međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, приг. Momir Stojković, том I, Београд 1998, 103–105 (Програм Призренске лиге); Bernard Stuli, *Албанско питање (1875–1882)*, Загреб 1959, 306–315; Богумил Храбак, *Призренска арбанашка лига 1878–1881*, Београд 1998, 142–145; Јован Хаџи Васиљевић, *Арбанаска лига – арнаутска конгера и српски народ у Турском царству (1878–1882)*, Београд 1909, 40–41; Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 17–30; Петер Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, Београд 2001, 94–97.

¹⁷ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 115–120.

Битољском, Скадарском и Јањинском вилајету, увођење административне поделе ових вилајета на нахије, отварање гимназија с интернатима, оснивање медреса с наставом на албанском језику, слободна настава, признање албанског језика као службеног на простору наведена четири вилајета, изградња путева и железница, суђење члановима последња два младотурска кабинета, општа амнестија свих учесника у побуни и накнада материјалне штете.¹⁸ Неколико месеци касније, на почетку Првог балканског рата, у време црногорског заузимања Мојковца 9. октобра 1912, Иса Бољетинац је депешом упућеном бијелопољским и пријепољским муслиманима обећавао помоћ од 30.000 својих сународника. „Кад је у питању одбрана отаџбине”, писало је у овој депеши, „не питам никога нити познајем мушира. Онде где је потребна помоћ мојој држави, ја је сам пружам колико год ми силе допуштају”.¹⁹

Непоколебљиви у свом антиратном опредељењу и уверени у то да националног ослобођења не може бити без социјалног ослобођења, српски социјалдемократи истрајавали су у ставу према којем је решење националног питања на Балкану требало тражити у оквиру сложене државе, односно федерације. Сагласан с мишљењем Јована Цвијића, који је простор моравско-вардарске долине видео као језгро за стварање велике балканске државе, Димитрије Туцовић сматрао је неприродним да ова територија буде разбијена између Србије, Бугарске и Грчке.²⁰ У вези с тим, Драгиша Лапчевић писао је средином октобра 1911. како „подељен на ситне државе, Балкан није у стању дати отпора колонијалним завојевачима; поцепан честим границама, он није способен развити један снажан неодољив политички демократски покрет; разбуцан царинским међама, он има мале економске области, у којима се индустрија, која изискује опширну унутрашњу пијацу, не може успешно, довољно и брзо да развије”. Наглашавао је, притом, како редове ССДП-а „не сме запљускивати бес шовиниста, који [...] у хору од сто хиљада лудака траже ’велико царство’ овога или онога владоца од пре неколико стотина година”. Такви захтеви, према речима Драгише Лапчевића, „у колико нису патриотска маска под којом капиталистичка буржоазија

¹⁸ *Balkanski ugovorni odnosi*, том I, 306 (Albanski zahtevi Turskoj od 14 tačaka); Богумил Храбак, „Арбанашки устанци”, *Врањски гласник* 11/1975, 320–341; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 123–124; Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, Princeton 1967, 434–436; П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, 136–137.

¹⁹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 2, 15/28. јули – 4/17. октобар 1912, прир. Михаило Војводић, Београд 1985, 290 (Конзулат Краљевине Србије – Приштина Министру иностраних дела Краљевине Србије Јовану Јовановићу – Београд).

²⁰ Д. Туцовић, *Сабрана дела*, том II, 96, 309, 312.

скрива своје империјалистичке претензије, нису ништа друго до једно лудо назадњаштво”. Јер, „ко мотиве и аргументе не тражи у садашњости, него се дубоко зарива у прошлост, тај је неспособан ићи напред”.²¹ У истом духу Димитрије Туцовић говорио је да се потпуна слобода свих балканских народа може постићи једино „стварањем на Балкану једне политичке целине у којој би сви народи били потпуно равноправни, без обзира на то у којој је области пре неколико векова који владар владао”.²² Веровао је како балкански народи „немају интереса да живе у непомирљивом непријатељству са Арнаутима”, те да је „међусобни савез [...] за све њих спас. А у томе савезу има једно место и за Арнауте”.²³ Путокази за остварење овог „савеза” утврђени су почетком 1910. у Београду, на оснивачкој конференцији Балканске социјалистичке федерације.²⁴

Уочи Првог балканског рата, указујући на различитости између ставова ССДП-а и „буржоаских странака” у вези с поимањем идеје националног ослобођења, Димитрије Туцовић истицао је како „буржоазија хоће слободу за свој народ по цену уништења слободе других народа”. То се, према његовим речима, најјасније могло уочити на примеру претензија Краљевине Србије на простор Старе Србије, где је „на једног слободног Србина долазило по два поробљена Арнаута, Турчина, итд.”.²⁵ Готово истоветан став исказивао је Драгиша Лапчевић, који је савез Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке видео пре свега као израз „агресивне тежње” ових држава за „поробљавањем осталих балканских народа”.²⁶ Наведено становиште унапред је предстојећој војној кампањи балканских земаља против Османског царства потирало националноослободилачки карактер, приписујући јој „агресивна” и „завојевачка” обележја.

На ванредном заседању Народне скупштине Краљевине Србије, одржаном 7. септембра 1912, Драгиша Лапчевић гласао је против ратних кредита. Доследан идеји борбе против сваког рата, говорио је упорно у духу „уједињења балканских народа у једно братство у форми федеративних република за срећу балканских народа и за одбрану њихову од капиталистичких прождрљиваца јевропејских”.²⁷ Триша Кацлеровић,

²¹ Драгиша Лапчевић, „Пролетаријат и заједница на Балкану”, *Борба*, књ. 4, бр. 20, 16. октобар 1911, 282–284.

²² „Туцовићев говор”, *Радничке новине*, бр. 200, 27. август 1912, 1.

²³ Д. Туцовић, „Албанско питање”, 326.

²⁴ Branislav Gligoriјевић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, 82.

²⁵ „Туцовићев говор”, *Радничке новине*, бр. 200, 27. август 1912, 1.

²⁶ „Балкански савез”, *Радничке новине*, бр. 209, 6. септембар 1912, 1.

²⁷ „Говор Д. Лапчевића у Скупштини”, *Радничке новине*, бр. 226, 26. септембар 1912, 1.

други посланик ССДП-а у Народној скупштини, остао је, међутим, уздржан од гласања, напустивши скупштинску салу пре изјашњавања посланика.²⁸ О дубини расцепа у руководству ССДП-а због питања односа према рату сведочио је иступање Душана Поповића из уредништва *Радничких новина*. Према његовим речима, такав рат био је „историјски оправдан”, односно он је „могао имати разлога, јер је требало да сруши трули феудални режим у европској Турској, који је био препрека развоја Балкана”.²⁹ Нешто касније ово мишљење постало је блиско и Димитрију Туцовићу, којег су потоњи догађаји уверавали у то да је 1912. био извршен „један историјски акт који је припремљен дугим процесом развитка на Балкану, акт неизбежан и разумљив”.³⁰

Рат Османском царству најпре је објавила Црна Гора, 8. октобра 1912, а исто су десет дана касније учиниле и остале чланице Балканског савеза – Србија, Грчка и Бугарска. До почетка децембра војска Краљевине Србије овладала је простором од старе српско-турске границе на северу до Битоља и Ђевђелије на југу и од Јадранског мора и Шкумбе на западу до Штипа на истоку.³¹ Упоредо с уласком војске Краљевине Србије у

²⁸ Дубравка Стојановић, *Искушавање начела. Српска социјалдемократска партија и ратни циљеви Србије 1912–1918*, Београд 1994, 29–34; Vlado Strugar, *Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda*, Београд 1956, 46–49.

²⁹ Душан Поповић, *Сабрана дела*, том II, Београд 1985, 261–264.

³⁰ Д. Туцовић, *Сабрана дела*, том VII, 90.

³¹ Ратним планом Врховне команде војске Краљевине Србије предвиђено је напредовање долином Вардара према линији Овче Поље – Велес – Штип, док је упоредо требало начинити продор у област Старог Раса. Ибарска војска, са генералом Михаилом Живковићем на челу, ослободила је Нови Пазар 23. октобра 1912. и потом преко Митровице наставила напредовање према Ђаковици, у коју је ушла 6. новембра. Јаворска бригада, предвођена потпуковником Миливојем Анђелковићем, ослободила је најпре Сјеницу 24. октобра, затим Пријепоље и Пљевља 27. и 28. октобра и, коначно, Нову Варош 1. и Прибој 6. новембра. Прва армија војске Краљевине Србије наступала је под командом престолонаследника Александра Карађорђевића долином Вардара према Овчем Пољу, одневши победу у одлучујућој бици код Куманова 23. и 24. октобра. Два дана доцније ослобођено је Скопље, потом Прилеп 4. новембра, Дојран и Ђевђелија 5. и 6. новембра, Битољ 19. новембра, Охрид 25. новембра и Дебар четири дана касније. Потом је 4. децембра српска војска ушла у Елбасан, овладавши тако горњим током реке Шкумбе, а потом је заузела Тирану и Кроју. Друга армија, под командом генерала Степе Степановића, ослободила је Криву Паланку 21. октобра и Кратово два дана касније, а потом је била пребачена у Тракију. На Косову, у правцу којим се кретала Трећа армија предвођена генералом Божићем Јанковићем, налазило се уз регуларну турску војску између 15.000 и 16.000 албанских добровољаца који су се одазвали позиву султана Мехмеда V Решада. После победе српске војске код Мердарске карауле и потом на Тенешдолском кланцу, отпор албанских чета био је савладан у потпуности. Приштина је била ослобођена 22. октобра, Феризовић 25. октобра,

Драч 28. новембра, у Валони је био одржан албански национални конгрес, на којем су 83 делегата, „муслимана и хришћана”, усвојила Декларацију о проглашењу независности Албаније.³² Иако је овај чин умногоме уследио као последица ратних дешавања у средишту Балкана, односно као закасна реакција албанских првака чије се деловање налазило у сенци дипломатије балканских држава и напредовања њихових војски на терену, одлуке донесене на конгресу у Валони убрзо су добиле значај чињенице коју су све балканске државе морале уважити у процесу осмишљавања будућих праваца своје спољне политике.³³

На конференцији амбасадора великих сила у Лондону донета је 17. децембра 1912, уз снажно залагање Беча, одлука о образовању Албаније на терену између Црне Горе на северу и Грчке на југу.³⁴ Северна и источна граница новоформиране државе одређена је 22. марта следеће године. Гранична линија није била ни природна нити етничка. Краљевини Србији препуштени су Ђаковица, Призрен и Дебар, без стратешког залеђа

а Гњилане наредног дана. После ослобођења Косова, Трећа армија запосела је област Тетова 30. октобра, а затим Гостивар 2. и Кичево 4. новембра. Њено даље ангажовање било је усмерено према Метохији и јадранској обали. Призрен је био ослобођен 30. октобра, док је 4. новембра здруженим деловањем војске Краљевине Србије и војске Краљевине Црне Горе ослобођена Ђаковица. Пет дана касније започело је наступање две колоне српске војске према Јадранском мору. Љеш је заузет 18. новембра, а Драч десет дана потом. У међувремену, између 15. новембра и 2. децембра, вођене су борбе с албанским нерегуларним јединицама у Љуми које су пружале снажан отпор. – Борислав Ратковић, Митар Ђуришић и Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912–1913*, Београд 1972², 65–68, 84–88, 92–139; Бранко Перовић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције српске војске*, књ. 1, Београд 1959, 357–370; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 15–26.

³² *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, ed. by Sommerville Story, London [1920], 372–374. Исмаил Кемал, први председник албанске владе, у депеши упућеној Николи Пашићу истакао је како су Албанци „срећни што улазе у породицу народа на Балканском Полуострву чија су они по пореклу старија браћа”. Такође, исказао је уверење да ће Влада Краљевине Србије признати нову албанску владу, потом да ће „даља непријатељства од стране српске војске престати на њиховом [албанском – Д. Б.] народном земљишту” и да ће „сви предели неоспорно арбанашки које су заузеле савезничке војске бити њима враћени”. – *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 3, 5/18. октобар – 31. децембар 1912/13. јануар 1913, прир. Михаило Војводић, Београд 1986, 440 (Председник провизорне албанске владе Исмаил Кемал-беј Министру иностраних дела Краљевине Србије – Београд).

³³ П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, 139–140; Bogumil Hrabak, „Albanci Kosova i Metohije od Prizrenske lige do 1918. godine”, у: *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Београд 1989, 57–58.

³⁴ Душан Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896–1914)*, Београд 2021, 254–265; Александар Растовић, *Енглези и Балкан 1837–1914*, Београд 2015, 122–125.

које би омогућавало одбрану од евентуалних напада, док су, на другој страни, албанска племена Хас, Краснићи, Мертури, Никај и Љума остала одсечена од варошких центара на које су природно била упућена. До почетка маја 1913. српска војска напустила је Албанију, задржавши стратешки значајне положаје на левој страни Црног Дрима до ушћа у Велики Дрим, а затим на вододелници Великог Дрима и Белог Дрима до границе с Црном Гором, ишчекујући крај рата и долазак Међународне комисије за разграничење.³⁵

У начину на који је створена албанска држава српски социјалдемократи видели су одраз политике великих сила, супротне интересима Албанаца и осталих народа на Балкану. Отуда су о њој говорили као о „вештачком државном организму” чије наметнуте границе цепају привредне и економске целине.³⁶ Ипак, одлуке Лондонске конференције прихватили су као свршен чин. Драгиша Лапчевић нагласио је како независност Албаније, „треба безусловно поштовати и старати се да она, као самосталан члан, ступи у Федерацију Балканских Република, како би престала бити играчка великих сила за узнемиравање Балкана и предмет империјалистичке похлепе балканских кепеца”.³⁷

Насупрот питању односа према рату, које је изнедрило бројна размимоилажења у ССДП-у, о проблему државно-правног уређења „нових крајева” Краљевине Србије вођи српских социјалдемократа иступали су готово једногласно. У партијским гласилима истицано је да, уместо постављања питања „Коме припада Македонија?”, треба бранити становиште слободе и равноправности „свих нација”, што се никако није могло постићи „завојевањем Македоније од стране Бугарске, Србије и Грчке [...], већ пуном слободом македонског становништва да се национално конституише и да као равноправан члан уђе у балканску федерацију”. Исто начело требало је применити у случају Тракије и Албаније.³⁸

Процес интеграције „нових крајева” у свој државно-правни систем Краљевина Србија отпочела је 27. децембра 1912. проглашењем *Уредбе о уређењу ослобођених предела*, која је остала на снази до наредбе о демобилизацији 17. августа наредне године, односно до престанка рада Врховне команде 13 дана касније. Нова *Уредба о уређењу ослобођених области* обнародована је 31. августа 1913, док је 7. септембра прогласом

³⁵ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 246–247; Михаило Војводић, „Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912–1913. године”, *Историјски часопис* 36 (1989) 149–159.

³⁶ „Примирје”, *Радничке новине*, бр. 246, 20. новембар 1912, 1.

³⁷ Драгиша Лапчевић, *Рат и српска социјална демократија*, Београд 1925, 117.

³⁸ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том III, 239–242; Драгиша Лапчевић, „Коме ће припасти Македонија?”, *Радничке новине*, бр. 10, 1. фебруар 1913, 1.

краља Петра I извршена анексија ових крајева. Већина у Народној скупштини сматрала је да становништво присаједињених области, услед дубоко укореног наслеђа турске управе, не поседује политичку зрелост, нити свест о грађанској равноправности, те да на том простору треба увести „изузетан режим” у трајању од најмање три до највише 10 година, током којих би, како је очекивано, били остварени предуслови за потпуну интеграцију Старе Србије и Македоније у државно-правни систем Краљевине Србије.³⁹

Министарство унутрашњих дела Краљевине Србије упутило је 25. децембра 1913. Народној скупштини *Предлог закона о присаједињењу Старе Србије и о управи у њој*, којим је била назначена административна подела нових крајева на 12 округа, односно 45 срезова, а бивши турски поданици означени су као држављани Србије. Предвиђено је да прописи, закони и уредбе, у целини или деловима, буду увођени поступно у присаједињене области, и то на основу краљеве уредбе у форми указа. Влади су дата овлашћења да мимо постојеће правне регулативе може прописивати посебне уредбе, такође издате у форми краљевог указа. Трајање „изузетног режима” било је најпре одређено на 10, а потом је смањено на шест година. Током овог периода становници нових крајева били су лишени одређених уставних права и слобода, попут бирачког права и слободе штампе, говора, окупљања и удруживања. Законодавни одбор Народне скупштине прихватио је нацрт наведеног закона 14. марта 1914, али је он остао неузаконен услед ратних дешавања у годинама између 1914. и 1918.⁴⁰

У гласилима ССДП-а наглашавано је како *Уредба о уређењу ослобођених предела* од 27. децембра 1912. није добила сагласност Народне скупштине, те да није била у сагласју с ратном прокламацијом Владе од 18. октобра исте године, па ни с Уставом Краљевине Србије.⁴¹ Истичано је, сем тога, како нове власти у Македонији и Старој Србији ускраћују и оно мало самоуправе коју је становништво ових области имало под турском управом, као и то да „лишавање нових грађана политичких слобода” представља „један злочин, једно насиље које

³⁹ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 29–102.

⁴⁰ Vranko Babić, *Politika Crne Gore u novo oslobođenim krajevima 1912–1914*, Cetinje–Titograd 1984, 114–121; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 27–43. У државно-правном погледу „нови крајеви” Србије били су изједначени са северним српским областима тек указом регента Александра Карађорђевића од 30. јуна 1919, у моменту у којем Краљевина Србија више није ни постојала. – *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 68/1919.

⁴¹ „Код Устава – без Устава”, *Радничке новине*, бр. 39, 15. март 1913, 3.

оставља рђав утисак код њих и о нама и припрема терен за опасне преседане и инциденте у земљи”.⁴² Српски социјалдемократи упорно су упозоравали на то да без слободе у Македонији не може бити ни слободе у Србији, те да уместо „милитантске диктатуре у освојеним крајевима” треба увести „режим пуне слободе, под којим ће се тај свет тамо постепено све више осећати као органски део целине према коме се он не може држати као према нечему непријатељском, туђем, страном”.⁴³ Уз то, вођи ССДП-а захтевали су „потпуну слободу за културно развијање различитих нација на територији Македоније [истакнуто у оригиналу – Д. Б.]”.⁴⁴

⁴² „Нови зулумџари, какву је слободу нова Србија добила”, *Радничке новине*, бр. 188, 11. септембар 1913, 2; „Слобода или реакција”, *Радничке новине*, бр. 177, 29. август 1913, 2.

⁴³ „Наша нужност”, *Радничке новине*, бр. 233, 2. новембар 1913, 2.

⁴⁴ Архив Југославије [=АЈ], Савез комуниста Југославије [=507], Српска социјалдемократска партија [=ССДП], 55, Изборни манифест партијским и синдикалним организацијама, социјалистима бирачима и небирачима [1914]. Умногост сагласно наведеном било је становиште првака Српске напредне странке, који су сматрали да територијално увећање Србије уједно подразумева проширење пуног уставног поретка на нове крајеве, будући да *Устав Краљевине Србије* није био ограничен на једну географску област већ се простирао на целој територији државе. Своје мишљење напредњаци су, супротно ставовима руководства ССДП, темељили на уверењу да Стара Србија и Македонија представљају српску земљу на којој живи српски народ, те да се овим областима никако не сме управљати као колонијама. У Уставу је, према њиховом мишљењу, свакако требало унети извесне измене и прилагодити га новонасталим друштвено-политичким приликама, док је становиштво нових крајева требало без одлагања и у потпуности изједначити у политичко-правном погледу са становништвом унутар пређашњих граница Србије. На тај начин, веровали су напредњаци, Краљевина Србија постала би снажан Пијемонт за све неослобођене „Југословене”. – Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд 1998, 405–406; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, том II, Београд 1989, 546–589; Васо Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982², 288–295. Готово истоветне ставове заступали су вођи Самосталне радикалне странке током скупштинске дебате у јесен 1913, одбацивши после краткотрајног „лутања” идеју о образовању посебне управе у „новим крајевима” на челу с гувернером. – Јован Жујовић, *Дневник*, том II, прир. Драгоје Тодоровић, Београд 1986, 10–11, 14–15, 33, 56. Прваци Народне радикалне странке, међутим, сматрали су да *Уставом Краљевине Србије* није било прописано на који начин треба управљати присаједињеним областима, те да се увођење „изузетног режима” на том подручју, као привремене мере у трајању не дужем од једне деценије, може спровести у редовној законској процедури, без претходне промене Устава и сазивања Велике народне скупштине. Суштину радикалског мишљења о учешћу грађана „нових крајева” у политичком животу Србије недвосмислено је исказао Стојан Протић, један од радикалских првака и министар унутрашњих дела, приликом образложења става владе пред народним посланицима почетком новембра 1913. „Нисмо их питали ни онда када смо их ослобођавали. И зато”, нагласио је Стојан Протић, „што ми боље ту ствар знамо, што смо ми старији и зрелији, немамо господо, никаквога разлога, и чак би било непаметно, да њих питамо како треба да се они управљају

Значајне делове „нових крајева” Краљевине Србије, готово читав простор између Копаоника и Шар-планине, Димитрије Туцовић видео је као „чисто арнаутску” земљу. „Управо у целом овом крају”, писало је у једном његовом писму упућеном редакцији *Радничких новина* почетком 1913, „Србија је затекла, место Срба, српске средњовековне споменике, хладне зидине које не чувају крајине, које имају вредности за археолога и уметника, као, нпр., Дечани, могу узбуђивати душу националних романтичара, али за стабилност новог режима у овим крајевима не значе ништа. И управо основни узрок свих незгода од којих данас патимо и од којих ћемо убудуће много патити лежи у томе што смо ушли у туђу земљу [све истакнуто у оригиналу – Д. Б.]”⁴⁵ Годину касније, сабирајући своја размишљања о српско-албанским односима током балканских ратова, у студији објављеној у јануару 1914. под називом *Србија и Арбанија. Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Димитрије Туцовић изнео је становиште према којем је насељавање Албанаца и иселјавање Срба из Старе Србије и Македоније требало прихватити као природан и неповратан историјски процес. Свој став исказао је питањем: „Зар би то био први случај у историји да навала неких племена чвршће организације или других преимућстава потисне неки народ са његова огњишта? Зар словенска племена нису потисла староседеоце ових земаља средствима о којима историк нема ни мало лепо мишљење?”⁴⁶

Умногome сагласан с Туцовићевим мишљењем, Коста Новаковић сматрао је да наведене демографске промене на терену бившег Косовског вилајета нису исходиле из „наметања културе”, нити из „претапања

првих година њихове народне слободе.” – Цит. према: О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији*, 406. Осим наведеног, Стојан Протић често је указивао на одсуство јединствене и јасно дефинисане националне свести међу албанским становништвом, како на простору Албаније, тако и унутар „нових крајева” Србије и Црне Горе. Непосредно по окончању Другог балканског рата 1913. писао је како се „Арбанас ни једанпут до данас није [...] успео до ступња државне заједнице. А познато је да је држава највиша и једина пресудна манифестација народа [истакнуто у оригиналу – Д. Б.], онога што се зове Nation.” – Balkanicus, *Албански проблем и Србија и Аустро-угарска*, Београд 1913, 24. Наведено мишљење није било усамљено у круговима српске интелектуалне и политичке елите. Владан Ђорђевић писао је да изразите супротности међу Албанцима у погледу језика, обичаја, менталитета, верског одређења, па „чак и анатомска разлика у кроју главе”, потиру сваку помисао на постојање албанског народа, односно албанске нације. – Владан Ђорђевић, *Арнаути и велике силе*, Београд 1913, 3–18.

⁴⁵ Д. Туцовић, *Сабрана дела*, том VII, 203.

⁴⁶ Dimitrije Tucović, *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Beograd-Zagreb 1946, 18.

културних елемената, хришћанских, у некултурније, мухамеданске”, већ да је суштину „арнаутског насељавања и продирања преко Косова” чинило „потискивање, местимично и истребљивање [словенског становништва], натеривање на пасивну улогу у заједничком животу, уопште груби притисак омогућаван још уз то једним реакционарним режимом – какав је био турски”.⁴⁷

Јединствено становиште српски социјалдемократи исказивали су и у осуди „освајачких тежњи [српске] буржоазије која, јурећи за морем, води земљу у једну крваву авантуру, везану с недогледним несрећама”. Наглашавали су, притом, како Албанце на побуну против Србије подстичу Аустроугарска и Италија, док, с друге стране, тежње Београда „веома ревносно потхрањују” Русија, Француска и Велика Британија.⁴⁸ Излазак српске војске на Јадранско море у јесен 1912. видели су као увод у „крвава посла” Србије са „несвојим елементима”, говорећи како за Србију продор према албанској обали није био ни природан нити економски оправдан.⁴⁹ Димитрије Туцовић писао је да „напад на Арнауте ствара [...] једну несрећу, копа јаз између два народа, који су чак у извесним крајевима и измешани врло јако, изазива непријатељства која ће нас скупо коштати”. Веровао је како ће све то „створити непремостив јаз између народа који су могли братски живети, наслањати се један на другог и заједнички се бранити од заједничке опасности”.⁵⁰

О истом проблему писао је нешто касније и Коста Новаковић, објављујући своје белешке састављене после четири месеца проведена у саставу Албанског одреда војске Краљевине Србије на терену средње Албаније крајем 1912. и почетком наредне године. Забележио је како непосредно по окончању војних акција ни Врховна команда, нити команда Албанског одреда нису „могле да схвате како треба да поступају, како треба да управљају [истакнуто у оригиналу – Д. Б.]. Они су и даље издавали наредбе које се издају гарнизонима у рату и давале их на извршење официрима нижега реда, који су само извршивали наредбе, и

⁴⁷ К. Новаковић, „Четири месеца у Средњој Арбанији”, *Борба*, књ. 7, бр. 3, 1. фебруар 1914, 114. У сачуваним архивским изворима остао је забележен врло мали број примера насилне исламизације, односно албанизације. Верска и етничка структура Косовског вилајета измењена је у првом реду услед миграција становништва. У периоду од 1878. до 1912. под притиском Албанаца иселило се око 135.000 Срба, док се истовремено уселило између 80.000 и 85.000 мухацира – муслимана претходно избеглих из ослобођених крајева Србије и Црне Горе, затим из Босне и Херцеговине и из Бугарске. – М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету*, 219–221.

⁴⁸ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том III, 245–246.

⁴⁹ „Аутономија Албаније”, *Радничке новине*, бр. 241, 6. новембар 1912, 2.

⁵⁰ Д. Туцовић, *Сабрана дела*, том VII, 73.

то извршивали их онако како је најзгодније било за њих”. Носиоци овог „рђавог војничког режима” били су, према његовим речима, „подофицири и официри са касарнском психологијом; људи с преуским хоризонтом а и са оно мало што су их имали упропашћеним моралним појмовима; без скрупула према људима туђе народности, без критеријума шта се сме а шта не сме”.⁵¹

„Прво и најпотребније за управу у Албанији”, према писању Косте Новаковића, „војне команде су сматрале вешала и застрашавање смрћу. Војне старешине нису се трудиле да измишљају други какав метод за решавање питања, кад је већ један био ту: убити. За то се није одговарало никоме, јер је рат.” Уз редовно снабдевање српских трупа, најзначајније је било „водити најстрожијег рачуна о томе да се свако и најмање незадовољство угуши најкрвавије; не штедети никога приликом ма и појединачних случајева отпора српским властима и спалити цело село у коме се чује пуцањ пушке. Официрима је издавана на потпис наредба у којој се укоравају за своју благост, а којом се наређује немилосрдност и свирепост у поступању са становништвом. У мања места слати су комитски одреди за посаду и њихова свирепства према побуњеном становништву служила су као најбоља препорука за одликовање старешина тих одреда.” У свим местима у којима се „осетила власт и управа српске војске”, истицао је Коста Новаковић, „становништво је сачувало најгоре успомене на српску војску”. Ипак, „нико у вишим војним командама није помишљао на то како ће се одазвати поступање војске према становништву, какво ће расположење изазвати код њега према нашој војсци, а по том и према српском народу, у име чије се то ради”.⁵²

⁵¹ Коста Новаковић, „Четири месеца у Средњој Арбанији”, *Борба*, књ. 7, бр. 5, 1. март 1914, 198. Уз осуду држања нижих официра, чија је самовоља настала услед удаљености виших старешина, Коста Новаковић посебно је указивао на погубно деловање нерегуларних јединица: „Комите су, пак, сматрале да имају пуно права на све. И када још њима падне у део да управљају једним местом, може се помислити шта све могу починити људи који су отворено изјављивали, ступајући у комитске чете, да иду да се напљачкају. Издвојени обично од виших јединица, регуларних трупа, они се труде да се дуго времена тако рећи изгубе. Маса њих, немајући ни за време мира никаквих скрупула ни обзира у животу, за време рата престаје сасвим бити човек и не види пред собом ништа више до новац и нож. Може чак бити случајева, да старешине комитских чета или одреда не деле потпуно мишљење својих потчињених, да се труде да, кад им се укаже прилика, ублаже традиционалну суровост комита, одбране понекога грешника од пљачке и од смрти; све то може бити, али то ни најмање и нигде није било у стању ослабити једно опште уверење, стечено горким искуством у свима местима где су прошле комите: да је њихово понашање оставило најгоре утиске и да је због њих нестало и оно мало местимичне наклоности према нашој војсци што је у прво време постојало”. – Коста Новаковић, „Четири месеца у Средњој Арбанији”, *Борба*, књ. 7, бр. 6, 16. март 1914, 232.

⁵² К. Новаковић, „Четири месеца у Средњој Арбанији”, *Борба*, књ. 7, бр. 5, 1. март 1914, 197–200.

Годину касније, почетком јесени 1913, албански одреди, у којима се, према сазнањима српских војних власти, налазило око 10.000 људи под оружјем, прешли су на територију Краљевине Србије. Напад је иницирала албанска влада у Валони, настојећи да пред великим силама још једном отвори албанско питање. Српске снаге повукле су се под борбом из Пишкопеје, Дебра и Охрида, док су на северном сектору албански одреди стигли надомак Ђаковице и Призрена. Почетком октобра српска војска потиснула је нападаче, заузевши стратегијске положаје на десној обали Белог и левој обали Црног Дрима. Ипак, суочена с аустроугарским ултиматумом, Краљевина Србија убрзо је повукла своје трупе из Албаније.⁵³

Већ у време првих акција албанских чета Аустроугарска је пред велике силе изнела становиште према којем је сукоб био изазван услед задржавања једног дела српских трупа на тлу Албаније, настојећи да догађај прикаже као устанак албанског становништва против репресивних мера српских власти.⁵⁴ И Димитрије Туцовић говорио је о одговорности Србије која је, према његовим речима, свесно изазвала сукоб на граници с циљем поновног заузимања долине Дрима.⁵⁵ Ово мишљење чинило је основу свих потоњих написа објављених у гласилима ССДП-а поводом дешавања на тлу Албаније поткрај 1913.⁵⁶ Указивано је на то да Влада Краљевине Србије „својом варварском и безумном политиком према томе свету [у Албанији – Д. Б.], ствара услове за стално незадовољство, буђење, револт, ствара једну психологију коју после други за себе искоришћавају”.⁵⁷

Пратећи вести о последицама рата на ширем подручју с обе стране српско-албанске границе, Димитрије Туцовић означио је читаву 1913. као годину „систематскога истребљивања арнаутскога становништва у свим областима које је српска војска заузела”, наглашавајући како „та злочинства” нису била „дела појединаца ни личног расположења”, већ су чинила суштину свеукупне политике српске државе према албанском становништву.⁵⁸ Према његовим речима, „арбанаска села [...] беху

⁵³ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, 242–243, 252–260; Богумил Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и Метохији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988, 53–70.

⁵⁴ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 259.

⁵⁵ Никола М. Поповић, *Димитрије Туцовић. Његов живот и рад*, Београд 1934, 285–332; Димитрије Туцовић, „Трајни рат”, *Радничке новине*, 1, 14. септембар 1913, 2.

⁵⁶ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990, 264.

⁵⁷ „Ствари за размишљање”, *Радничке новине*, бр. 197, 21. септембар 1913, 2.

⁵⁸ Д. Туцовић, *Сабрана дела*, том VII, 160–164. На такав однос српских војних власти према Албанцима указивао је и Филип Филиповић, који је већ после првих успеха војске

претворена у згаришта. То беху у исто време варварски крематоријуми у којима је сагорело стотинама живих жена и деце.”⁵⁹ У вези с питањем укупног броја погинулих Албанаца и спаљених албанских села партијска гласила доносила су низ непроверених вести, које су подсећале на извештаје аустроугарске штампе.⁶⁰ Највећу и уједно најмање вероватну процену изрекао је крајем 1913. Триша Кацлеровић, говорећи да је током гушења побуне спаљено 35 села, те да је страдало око 120.000 Албанаца.⁶¹

У написима српских социјалдемократа посебно је наглашавано како су, насупрот деловању српске војске, албански „устаници” заробљене српске официре „разоружавали и пуштали”. Димитрије Туцовић писао је како се „још [...] једном потврдило да је народна побуна најпримитивнијих племена увек хуманија од праксе стајаће војске коју модерна држава против побуне употребљава”, док су „српски власници [...] отворили свој регистар колонијалних убијања и грозота и могу већ достојно ступити у власничко друштво Енглеца, Холанђана, Француза, Немаца, Талијана и Руса”.⁶² На овакво држање албанских побуњеника према српским војницима указивао је и Душан Поповић, додајући притом како је „боље [...] идеалисати стварност у племенитој тежњи да се одбрани једна нација и сачувају хиљаде живота људских, него ли извртати факта и прљати истину само ради тога да би се оправдали себични апетити наше буржоазије и зверски инстинкти наше солдатеске”.

Краљевине Србије на самом почетку Првог балканског рата у јесен 1912. писао у московској *Правди* како је „приликом заузимања Новог Пазара настао [...] страشان покољ” у којем је „убијено 15.000 до 20.000 Албанаца”. – Filip Filipović, *Sabrana dela*, том 1, прит. Stojan Kesić, Београд 1987, 506.

⁵⁹ D. Tucović, *Srbija i Arbanija*, 109; исти, „Колонијални ратови”, *Борба*, књ. 7, бр. 1, 1. јануар 1914, 12–15.

⁶⁰ Тамара Шер, „Први балкански рат у виђењима аустроугарске штампе на немачком језику”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић, Београд 2013, 284. У истом светлу деловање српске војске у Албанији описано је у извештајима Међународне комисије за испитивање узрока и начина вођења балканских ратова, као и у путописним белешкама Мери Идит Дарам. – *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington D. C. 1914, 71–78, 136, 148–186; Edith Durham, *The Struggle for Scutari (Turk, Slav, and Albanian)*, London 1914, 191, 197–198, 218, 248, 288–289, 237, 302, 312, 314. Сасвим супротно томе, у извештајима Лава Давидовича Бронштајна, састављеним у непосредној близини фронта, писало је да су српски војници били „знатно хуманији” од бугарских и грчких, те да су „уништаване једино куће качака”, док су Албанци у нападу били „безосећајни и без претераних предрасуда кољу све што пузи и хода”. – Lev Trocki, *Kosovsko vprašanje*, Ljubljana 1989, 94–96.

⁶¹ S. Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 213.

⁶² D. Tucović, *Srbija i Arbanija*, 109–110.

Истовремено је, међутим, увиђао и друге колективне особине албанског народа, описујући их као „чудну једну смешу лепога и ружнога, племенитога и варварскога, чистоте и прљавштине, солидарности и егоизма. Ти су контрасти”, према његовим речима, „тако оштри, тако нагли као ни код једнога народа; и само се у Арбанији ваљда може наћи дирљив пример одржавања дате речи, бесе, туђинцу, по цену живота и свога и своје породице, једновремено са мучким и одвратним убиством госта, познаника, саплеменика ради тога да би се опљачкала нека безначајна ситница.”⁶³ О сраслости „јунаштва и праве беде” у колективном менталитету албанског становништва писао је и Коста Новаковић по повратку из Албаније 1913.⁶⁴

Насупрот „завојевачком држању Србије према арбанаском народу”, које је „морало Арбанасе испунити дубоком мржњом” према Србима, Димитрије Туцовић заступао је идеју о „заједничком раду са Арбанасима”, као неизоставном чиниоцу у процесу стварања политичке и економске заједнице свих народа на Балкану „на основици пуне демократије и потпуне једнакости”.⁶⁵ Оптуживао је Владу Краљевине Србије да је још 1904. пропустила прилику за решавање албанског питања, одбивши Албанце који су „искрено и без икаквих прљавих шпекулација [...] тражили да им се намени један српски принц за државног поглавицу”. Тако су „српски управљачи”, према његовим речима, „силом отерали Арбанасе у наручје Аустрије и Италије, мада су они желели [...] да са Србијом вежу чвршћи и трајнији савез”. Говорио је како би представници „власничке класе” у Србији требало „не само да увиде своју неопростиву погрешку него и да покушају покајати је на тај начин што би створили погодбе да се Србија и Арбанија приближе, да отпочну заједнички рад, да створе интимнији савез, економски и политички”, мада је „сад, после свега овога шта су они с Арбанасима починили, тај рад отежан [све истакнуто у оригиналу – Д. Б.]”⁶⁶

На трагу ових Туцовићевих размишљања Коста Новаковић се питао: „Зашто нисмо ми били помагачи у стварању албанске државе? Зашто нисмо створили нама тако потребно пријатељство са земљом која нам може много сметати, и која сметајући нама убија и себе? Зашто наши владајући кругови не мисле да то пријатељство створе убудуће?”

⁶³ Душан Поповић, *Избрани списи*, Београд 1951, 403–404.

⁶⁴ К. Новаковић, „Четири месеца у Средњој Арбанији”, *Борба*, књ. 7, бр. 6, 16. март 1914, 231–237.

⁶⁵ D. Tucović, *Srbija i Arbanija*, 115–119.

⁶⁶ Д. Туцовић, *Сабрана дела*, том III, 72–77.

Поздеревао је од „мешања страних сила” чије ће дипломатије „још више запетљати и отежати једно нормално развијање прилика”. Веровао је, ипак, да „снаге које ће подићи Албанију леже у њеном народу”, уједињеном у бојазни „од губљења самосталности”. Основицу „на којој би се [...] могли наћи сви Арнаути” Коста Новаковић видео је у нечему „позитивном за Албански народ, што је српска војска створила” – у „једнодушном отпору и непријатељству према Србији”. Такав отпор, према његовим речима, требало је да изнедри стварање „једне чвршће заједнице” и да доведе до образовања „једног државног облика”.⁶⁷

Доследни у својој политици, српски социјалдемократи иступили су против рата и у јулу 1914, после аустроугарског ултиматума упућеног Влади Краљевине Србије, указујући истовремено на одговорност своје отаџбине.⁶⁸ У наредним годинама деловање ССДП-а нагло је губило значај пред дешавањима на светским фронтима. Душан Поповић с правом је приметио како је, после „катастрофе Србије” у јесен 1915, „сав

⁶⁷ К. Новаковић, „Четири месеца у Средњој Арбанији”, *Борба*, књ. 7, бр. 6, 16. март 1914, 236–237.

⁶⁸ Мада је говорио да „велике силе одавно воде колонијалну и империјалистичку политику” на Балкану, Драгиша Лапчевић нагласио је у Народној скупштини како је за неповољан међународни положај Србије кривицу сносила њена влада, која је заступала „једну опаку политику”, почев од оног тренутка када је „стала на гледиште да Балкан треба делити”. Тако је, према његовим речима, дошло до Другог балканског рата и „братаубилачког рата између Србије и Бугарске, између два племена једног и истог народа”, док је Влада Краљевине Србије истовремено „водила агресивну и ратну политику према арбанском народу, с којим је требало учврстити здраво пријатељство и савез”. – Д. Лапчевић, *Рат и српска социјална демократија*, 121–128. Нешто другачије мишљење имао је Душан Поповић, пре свега о питању одговорности за почетак Првог светског рата. У својим написима указивао је на значај давно исказаних претензија Беча на простору Балкана, услед чега рат између Аустроугарске и Србије није ни могао имати карактеристике сукоба „између буржоазија двеју великих капиталистичких држава које се боре о светско тржиште”, већ се Краљевина Србија у лето 1914. налазила „у положају нужне одбране”. Ипак, српски социјалдемократи, према речима Душана Поповића, нису ово питање посматрали са „чисто српског гледишта”, већ су заступали мишљење према којем је „једна партија [...] социјалистичка у толикој мери у колико је готова [...] не да жртвује, већ да потчини [истакнуто у оригиналу – Д. Б.] народни интерес вишим интересима интернационалним, човечанским”. Отуда су постојала само „два начина да се одбрани отаџбина. Један је гласати ратне кредите, т. ј. помагати рат”, чиме се социјалдемократија „удружује са буржоазијом а руши [се] интернационала”, док се други темељио на борби против сваког рата, укључујући и одбрамбени. Несрећа је, истицао је Душан Поповић, била у томе што насупротив очекивањима ССДП „већина великих [социјалдемократских] партија нису вршиле своју дужност”, подупирући тако ратне напоре сопствених држава. – АЈ, 507, ССДП, 68, Душан Поповић, „Српски социјалисти и рат” [1914].

наш рад обустављен – и донекле заборављен”.⁶⁹ Политички рад ССДП-а у емиграцији, у првом реду на Крфу, Солунском фронту и у Паризу, оживео је тек у пролеће 1917, непосредно после Фебруарске револуције у Русији. У то време за српске социјалдемократе, разједињене по многим питањима, као један од најзначајнијих проблема наметао се однос према ратним циљевима Краљевине Србије, исказаним у Крфској декларацији из јула 1917, којом је најављено уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.⁷⁰ Један део руководства ССДП-а упорно је истрајавао на предратним социјалдемократским идејама о стварању Балканске федерације „слободних држава”, упркос свеукупном притиску стварних прилика, док је друго крило давало подршку југословенској идеји као привременом решењу националног питања у овом делу Балкана.⁷¹ У таквим околностима о албанском питању у ССДП-у није говорено, осим у

⁶⁹ *Српски социјалистички покрет за време Првог светског рата. Материјали*, прир. Михаило Тодоровић, Београд 1958, док. бр. 44, стр. 72 (Душан Поповић Сави Поповићу – о правилности гледишта Српске социјалдемократске партије о рату; о Поповићевом сликарском раду).

⁷⁰ Богумил Храбак и Климе Џамбазовски, „Српски социјалдемократи на Солунском фронту у Солуну и на Крфу 1916–1918. године”, *Историјски гласник* 1–4 (1961) 151–179, 188–191.

⁷¹ В. Gligorijeвић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 82–83. Према мишљењу Саве Музикравића, изреченом у време усвајања Крфске декларације у јулу 1917, начелно опредељење ССДП-а у духу стварања Балканске федерације било је у условима рата „сувише теориско, сувише доктринарно, и не може да послужи у садашњим моментима и у садашњој политичкој ситуацији на Балкану нити чак у скоријој будућности. Да, ми смо за федерацију балканских република, у којима би и Македонија (и Албанија) била равноправан члан. Али ко не види данас да је решење балканског питања на тој основи засада [истакнуто у оригиналу – Д. Б.] немогуће.” – *Српски социјалистички покрет за време Првог светског рата*, 45 (Сава Музикравић Кости Новаковићу – поново се враћа на македонско питање и српско-бугарске односе). Готово истоветно становиште заступао је и Душан Поповић, верујући да уједињење „Југословена” представља „први услов за развитак социјализма у средини чији народ има толико демократских традиција и склоности”. – Душан Поповић, *Сабрана дела*, том IV, Београд 1985, 131. Наведени „развитак социјализма” имао је крајње исходиште у свеукупном преображају друштвено-политичких прилика, попут промена које је изнедрила Октобарска револуција у Русији 1917, али је ток и динамику револуционарне борбе, према његовом мишљењу, требало прилагодити условима на простору „југословенских земаља”. „Не може се од нас тражити”, писао је Душан Поповић крајем априла 1918, „да безусловно акцептирамо целокупну бољшевичку политику и у целини и у детаљима. Напротив, наша је дужност да међусобно коригујемо наше грешке. А те грешке су неизбежне код једног таквог колосалног покрета и у тако тешкој и компликованој ситуацији као што је данас Русија.” – *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*, прир. Властимир Лапчевић и Тома Миленковић, Београд 1979, 291–292.

контексту ширег, македонског питања, посебно слојевитог уколико се има у виду значај који је овај простор имао у политици Београда, Софије, Атине и Тиране.⁷²

У новом друштвенополитичком окружењу, непосредно после стварања југословенске државе поткрај 1918, деловање ССДП-а, као ни пре рата, није имало значајну политику снагу.⁷³ С друге стране, поједине идеје настале под њеним окриљем надживеле су слом предратне српске социјалдемократије, остајући присутне током наредних деценија у круговима Комунистичке партије Југославије. Написи Димитрија Туцовића, Драгише Лапчевића, Косте Новаковића и других првака ССДП-ачинили су основно полазиште у процесу развоја политичке мисли југословенских комуниста који су стасавали у годинама уочи и током Другог светског рата, пре свега у погледу формирања њиховог односа према српском питању на југословенском југу. У периоду после револуционарне смене власти у Југославији 1945. несумњиво најистакнутије место имала је наведена студија *Србија и Арбанија*, која је за партијско и државно руководство „друге Југославије” била „непогрешива анализа и оцена српске политике, образац непристрасног и далековидог политичког мишљења о албанском питању”.⁷⁴ У том смислу било је вишеструко значајно мишљење Димитрија Туцовића,

⁷² Појачано интересовање међу српским социјалдемократима за решавање питања Македоније било је подстакнуто не само политиком „буржоаских влада”, већ и држањем бугарских „широких” социјалиста, чији ставови у погледу територијалног проширења Бугарске према западу у време Првог светског рата нису готово ни у чему одступали од политике бугарског државног руководства. Душан Поповић веровао је да решење македонског питања не треба тражити нити у припајању читаве Македоније некој од околних држава, нити у подели њене територије, док је идеју о стварању самосталне Македоније одбацивао као „политичку бесмислицу”. Отуда је, према његовом мишљењу, аутономна Македонија могла постојати само у саставу уније балканских народа. – „Међу нама”, *Будућност*, бр. 6, 8. август 1915, 1. Крајем Првог светског рата, међутим, Душан Поповић указивао је на „природну везу” између Моравске и Вардарске долине, говорећи како би у случају припајања Македоније Бугарској Србија изгубила свој разлог постојања. – Д. Поповић, *Изабрани списи*, 455–460. Истог мишљења били су Триша Кацлеровић и Сава Музикравић. Таквом становишту супротстављао се део партијског руководства, окупљен око Аце Павловића и Косте Новаковића у Комитету ССДП-а у Паризу. – Живан Стојковић, „Душан Поповић и Македонија”, у: *Душан Поповић и раднички покрет Србије* : научни скуп посвећен 100-годишњици рођења Душана Поповића одржан у Рековцу 3. и 4. октобра 1985. године, Београд 1986, 131–136.

⁷³ Б. Храбак и К. Џамбазовски, „Српски социјалдемократи на Солунском фронту у Солуну и на Крфу 1916–1918. године”, 194–195.

⁷⁴ Д. Богдановић, *Књига о Косову*, 262.

посебно његови ставови о „завојевачкој политици српске буржоазије” у Старој Србији, Македонији и северној Албанији, које су југословенски комунисти преузели у потпуности, уграђујући их у темеље своје националне политике према албанском становништву у Југославији.⁷⁵

⁷⁵ У предговору другог издања књиге *Србија и Арбанија* објављеног 1946. Милован Ђилас истакао је како „поновна појава Туцовићеве књиге последице више од тридесет година, данас има и посебан значај”, будући да „она учвршћује и братство народа Југославије и албанског народа у борби против империјализма”. – Milovan Đilas, predgovor u: D. Tucović, *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Beograd–Zagreb 1946, 4. Исте године објављен је превод ове књиге на албански језик под насловом: *Sërbija dhe Shqipëria: një shtesë kritikës së politikës zaptuese të borgjezis sërbe*. Тридесет пет година касније, поводом објављивања Туцовићевих *Сабраних дела* 1981, Шпиро Галовић, секретар Централног комитета Савеза комуниста Србије, истакао је како се „Туцовићево дубоко разумевање националног питања јасно [...] огледа у студији ‘Србија и Арбанија’, која је брита анализа стварних мотива који инспиришу политику српске буржоазије. У социјалистичкој литератури до нашег времена та је студија остала један од најбољих приказа моралне беде и историјске бесперспективности агресивног национализма.” – Шпиро Галовић, „Пионири радничког покрета. Живот посвећен идеалима социјалне и националне слободе”, *Борба*, бр. 78, 21. март 1981, 9.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- Архив Југославије [=АЈ] [Arhiv Jugoslavije [=АЈ]]
– Савез комуниста Југославије [=507], Српска социјалдемократска партија [=ССДП]
[Savez komunista Jugoslavije [=507], Srpska socijaldemokratska partija [=SSDP]]

Објављени извори – Published Primary Sources

- Balkanski ugovorni odnosi. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, prir. Momir Stojković, том I, Beograd 1998.
- Durham, Edith, *The Struggle for Scutari (Turk, Slav, and Albanian)*, London 1914.
- Filipović, Filip, *Sabrana dela*, том I, prir. Stojan Kesić, Beograd 1987.
- Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington D. C. 1914.
- The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, ed. by Sommerville Story, London [1920]
- Trocki, Lev, *Kosovsko vprašanje*, Ljubljana 1989.
- Tucović, Dimitrije, *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Beograd–Zagreb 1946.
- Balkanicus, *Албански проблем и Србија и Аустро-угарска*, Beograd 1913. [Balkanicus, *Albanski problem i Srbija i Austro-ugarska*, Beograd 1913]
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 2, 15/28. јули – 4/17. октобар 1912, прир. Михаило Војводић, Beograd 1985. [Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, књ. V, sv. 2, 15/28. juli – 4/17. oktobar 1912, prir. Mihailo Vojvodić, Beograd 1985]
- Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 3, 5/18. октобар – 31. децембар 1912/13. јануар 1913, прир. Михаило Војводић, Beograd 1986. [Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, књ. V, sv. 3, 5/18. oktobar – 31. decembar 1912/13. januar 1913, prir. Mihailo Vojvodić, Beograd 1986]
- Ђорђевић, Владан, *Арнаути и велике силе*, Beograd 1913. [Ђорђевић, Vladan, *Arnauti i velike sile*, Beograd 1913]
- Жујовић, Јован, *Дневник*, том II, прир. Драгоје Тодоровић, Beograd 1986. [Џујовић, Jovan, *Dnevnik*, prir. Dragoje Todorović, том II, Beograd 1986]
- Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том III, Beograd 1950. [Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, том III, Beograd 1950]
- Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том VI, Beograd 1951. [Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, том VI, Beograd 1951]
- Лапчевић, Драгиша, *Рат и српска социјална демократија*, Beograd 1925. [Lapčević, Dragiša, *Rat i srpska socijalna demokratija*, Beograd 1925]

- Поповић, Душан, *Изабрани списи*, Београд 1951. [Popović, Dušan, *Izabrani spisi*, Beograd 1951]
- Поповић, Душан, *Сабрана дела*, том II, Београд 1985. [Popović, Dušan, *Sabrana dela*, том II, Beograd 1985]
- Поповић, Душан, *Сабрана дела*, том IV, Београд 1985. [Popović, Dušan, *Sabrana dela*, том IV, Beograd 1985]
- Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*, прир. Властимир Лапчевић и Тома Миленковић, Београд 1979. [*Prepiska srpskih socijalista u toku Prvog svetskog rata*, прир. Vlastimir Lapčević i Toma Milenković, Beograd 1979]
- Српски социјалистички покрет за време Првог светског рата. Материјали*, прир. Михаило Тодоровић, Београд 1958. [*Srpski socijalistički pokret za vreme Prvog svetskog rata. Materijali*, прир. Mihailo Todorović, Beograd 1958]
- Туцовић, Димитрије, *Сабрана дела*, том II, Београд 1975. [Tucović, Dimitrije, *Sabrana dela*, том II, Beograd 1975]
- Туцовић, Димитрије, *Сабрана дела*, том III, Београд 1980. [Tucović, Dimitrije, *Sabrana dela*, том III, Beograd 1980]
- Туцовић, Димитрије, *Сабрана дела*, том VII, Београд 1980. [Tucović, Dimitrije, *Sabrana dela*, том VII, Beograd 1980]

Штампа – Newspapers

Борба

Будућност

Радничке новине

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

Литература – Secondary Works

- Babić, Branko, *Politika Crne Gore u novo oslobođenim krajevima 1912–1914*, Cetinje–Titograd 1984.
- Dimitrijević, Sergije, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870–1918*, Beograd 1982.
- Đilas, Milovan, predgovor u: D. Tucović, *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Beograd–Zagreb 1946, 3–11.
- Gligoriјевић, Branislav, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992.
- Hrabak, Bogumil, „Albanci Kosova i Metohije od Prizrenske lige do 1918. godine”, u: *Kosovo: prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, 54–61.
- Perović, Latinka, *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*, Zagreb 1984.
- Redžić, Enver, *Austromarksizam i jugoslavensko pitanje*, Beograd 1977.
- Skendi, Stavro, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, Princeton 1967.
- Strugar, Vlado, *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, Beograd 1965.

- Strugar, Vlado, *Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda*, Beograd 1956.
- Subotić, Dragan, *Srpski socijalisti i nacionalno pitanje*, Beograd 1990.
- Vlajčić, Gordana, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919–1927)*, Zagreb 1984.
- „Аутономија Албаније”, *Радничке новине*, бр. 241, 6. новембар 1912. [„Autonomija Albanije”, *Radničke novine*, br. 241, 6. novembar 1912]
- „Балкански савез”, *Радничке новине*, бр. 209, 6. септембар 1912. [„Balkanski savez”, *Radničke novine*, br. 209, 6. septembar 1912]
- Бартл, Петер, *Албанци од средњег века до данас*, Београд 2001. [Bartl, Peter, *Albanci od srednjeg veka do danas*, Beograd 2001]
- Богдановић, Димитрије, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990. [Bogdanović, Dimitrije, *Knjiga o Kosovu. Razgovori o Kosovu*, Beograd 1990]
- Војиновић, Милош, „Социјалдемократија”, у: *Срби 1903–1904. Историја идеја*, прир. Милош Ковић, Београд 2015, 270–298. [Vojinović, Miloš, „Socijaldemokratija”, u: *Srbi 1903–1904. Istorija ideja*, прир. Miloš Ković, Beograd 2015, 270–298]
- Војводић, Михаило, „Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912–1913. године”, *Историјски часопис* 36 (1989) 149–159. [Vojvodić, Mihailo, „Razgraničenje Srbije i Crne Gore sa Albanijom 1912–1913. godine”, *Istorijski časopis* 36 (1989) 149–159]
- Галовић, Шпиро, „Пионири радничког покрета. Живот посвећен идеалима социјалне и националне слободе”, *Борба*, бр. 78, 21. март 1981. [Galović, Špiro, „Pioniri radničkog pokreta. Život posvećen idealima socijalne i nacionalne slobode”, *Borba*, br. 78, 21. mart 1981]
- „Говор Д. Лапчевића у Скупштини”, *Радничке новине*, бр. 226, 26. септембар 1912. [„Govor D. Lapčevića u Skupštini”, *Radničke novine*, br. 226, 26. septembar 1912]
- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, том II, Београд 1989. [Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, том II, Beograd 1989]
- Јагодић, Милош, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд 2016. [Jagodić, Miloš, *Srbija i Stara Srbija (1839–1868). Nasleđe na jugu*, Beograd 2016]
- Јагодић, Милош, *Српско-албански односи у Косовском вилаету (1878–1912)*, Београд 2009. [Jagodić, Miloš, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878–1912)*, Beograd 2009]
- Јагодић, Милош, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013. [Jagodić, Miloš, *Novi krajevi Srbije (1912–1915)*, Beograd 2013]
- Кауцки, Карл, „Национални задатци социјалиста међу балканским Словенима”, *Борба*, књ. 1, бр. 7, 1. април 1910. [Kaucki, Karl, „Nacionalni zadatci socijalista među balkanskim Slovenima”, *Borba*, knjiga 1, br. 7, 1. april 1910]
- „Код Устава – без Устава”, *Радничке новине*, бр. 39, 15. март 1913. [„Kod Ustava – bez Ustava”, *Radničke novine*, br. 39, 15. mart 1913]
- „Крупни догађаји”, *Радничке новине*, бр. 162, 13. јул 1912. [„Kрупni događaji”, *Radničke novine*, br. 162, 13. jul 1912]
- Лапчевић, Драгиша, „Коме ће припасти Македонија?”, *Радничке новине*, бр. 10, 1. фебруар 1913. [Lapčević, Dragiša, „Kome će pripasti Makedonija?”, *Radničke novine*, br. 10, 1. februar 1913]
- Лапчевић, Драгиша, „Пролетаријат и заједница на Балкану”, *Борба*, књ. 4, бр. 20, 16. октобар 1911. [Lapčević, Dragiša, „Proletarijat i zajednica na Balkanu”, *Borba*, knj. 4, br. 20, 16. oktobar 1911]

- Лукач, Душан, „Српска социјална демократија и национално питање”, у: *Развој социјалистичке мисли у Србији до 1919. године* : научни скуп одржан 9. и 10. марта 1970. у Београду, Београд 1970, 2–43. [Lukač, Dušan, „Srpska socijalna demokratija i nacionalno pitanje”, у: *Razvoj socijalističke misli u Srbiji do 1919. godine* : naučni skup održan 9. i 10. marta 1970. u Beogradu, Београд 1970, 2–43]
- „Међу нама”, *Будућност*, бр. 6, 8. август 1915. [„Među nama”, *Budućnost*, бр. 6, 8. август 1915]
- „Наша нужност”, *Радничке новине*, бр. 233, 2. новембар 1913. [„Naša nužnost”, *Radničke novine*, бр. 233, 2. новембар 1913]
- Новаковић, Коста, „Четири месеца у Средњој Арбанији”, *Борба*, књ. 7, бр. 3, 1. фебруар 1914. [Novaković, Kosta, „Četiri meseca u Srednjoj Arbaniji”, *Borba*, књ. 7, бр. 3, 1. фебруар 1914]
- Новаковић, Коста, „Четири месеца у Средњој Арбанији”, *Борба*, књ. 7, бр. 5, 1. март 1914. [Novaković, Kosta, „Četiri meseca u Srednjoj Arbaniji”, *Borba*, књ. 7, бр. 5, 1. март 1914]
- Новаковић, Коста, „Четири месеца у Средњој Арбанији”, *Борба*, књ. 7, бр. 6, 16. март 1914. [Novaković, Kosta, „Četiri meseca u Srednjoj Arbaniji”, *Borba*, књ. 7, бр. 6, 16. март 1914]
- Новаковић, Стојан, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд 1906. [Novaković, Stojan, *Balkanska pitanja i tanje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886–1905*, Београд 1906]
- „Нови зулумџари, какву је слободу нова Србија добила”, *Радничке новине*, бр. 188, 11. септембар 1913. [„Novi zulumčari, kakvu je slobodu nova Srbija dobila”, *Radničke novine*, бр. 188, 11. септембар 1913]
- Перовић, Латинка, „Српска социјалдемократска партија и национално питање са освртом на становишта Душана Поповића”, у: *Душан Поповић и раднички покрет Србије. Научни скуп посвећен 100-годишњици рођења Душана Поповића одржан у Рековцу 3. и 4. октобра 1985. године*, Београд 1986, 89–103. [Perović, Latinka, „Srpska socijaldemokratska partija i nacionalno pitanje sa osvrtom na stanovišta Dušana Popovića”, у: *Dušan Popović i radnički pokret Srbije. Naučni skup posvećen 100-godišnjici rođenja Dušana Popovića održan u Rekovcu 3. i 4. oktobra 1985. godine*, Београд 1986, 89–103]
- Поповић, Никола М., *Димитрије Туцовић. Његов живот и рад*, Београд 1934. [Popović, Nikola M., *Dimitrije Tucović. Njegov život i rad*, Београд 1934]
- Поповић-Обрадовић, Олга, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд 1998. [Popović-Obradović, Olga, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*, Београд 1998]
- „Прва наша реч у Македонији”, *Радничке новине*, бр. 130, 5. септембар 1913. [„Prva naša reč u Makedoniji”, *Radničke novine*, бр. 130, 5. септембар 1913]
- „Примирје”, *Радничке новине*, бр. 246, 20. новембар 1912. [„Primirje”, *Radničke novine*, бр. 246, 20. новембар 1912]
- Радојчић, Никола, *Географско знање о Србији почетком 19. века (са две карте у прилогу)*, Београд 1927. [Radojčić, Nikola, *Geografsko znanje o Srbiji početkom 19. veka (sa dve karte u prilogu)*, Београд 1927]
- Растовић, Александар, *Енглези и Балкан 1837–1914*, Београд 2015. [Rastović, Aleksandar, *Englezi i Balkan 1837–1914*, Београд 2015]
- Ратковић, Борислав, Митар Ђуришић и Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912–1913*, Београд 1972². [Ratković, Borislav, Mitar Đurišić i Savo Skoko, *Srbija i Crna Gora u balkanskim ratovima 1912–1913*, Београд 1972²]

- „Слобода или реакција”, *Радничке новине*, бр. 177, 29. август 1913. [„Sloboda ili reakcija”, *Radničke novine*, br. 177, 29. avgust 1913]
- Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 68/1919. [*Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 68/1919]
- „Ствари за размишљање”, *Радничке новине*, бр. 197, 21. септембар 1913. [„Stvari za razmišljanje”, *Radničke novine*, br. 197, 21. septembar 1913]
- Стојковић, Живан, „Душан Поповић и Македонија”, у: *Душан Поповић и раднички покрет Србије* : научни скуп посвећен 100-годишњици рођења Душана Поповића одржан у Рековцу 3. и 4. октобра 1985. године, Београд 1986, 131–136. [у: *Dušan Popović i radnički pokret Srbije. Naučni skup posvećen 100-godišnjici rođenja Dušana Popovića održan u Rekovcu 3. i 4. oktobra 1985. godine*, Beograd 1986, 131–136]
- Стојановић, Дубравка, *Искушавање начела. Српска социјалдемократска партија и ратни циљеви Србије 1912–1918*, Београд 1994. [Stojanović, Dubravka, *Iskušavanje načela. Srpska socijaldemokratska partija i ratni ciljevi Srbije 1912–1918*, Beograd 1994]
- Терзић, Славенко, „Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912”, *Историјски часопис* 42–43 (1995–1996) 91–110. [Terzić, Slavenko, „Stara Srbija – nastanak imena i znanja o njoj do 1912”, *Istorijski časopis* 42–43 (1995–1996) 91–110]
- Топаловић, Живко, „Балкански проблем и социјална демократија”, *Борба*, књ. 6, бр. 17, 1. септембар 1912. [Topalović, Živko, „Balkanski problem i socijalna demokratija”, *Borba*, knj. 6, br. 17, 1. septembar 1912]
- Топаловић, Миленко, *Хронологија радничког покрета у Србији*, књ. I, Београд 1964. [Topalović, Milenko, *Hronologija radničkog pokreta u Srbiji*, knj. I, Beograd 1964]
- Туцовић, Димитрије, „Албанско питање”, *Борба*, књ. 1, бр. 9, 1. мај 1910. [Tucović, Dimitrije, „Albansko pitanje”, *Borba*, knj. 1, br. 9, 1. maj 1910]
- Туцовић, Димитрије, „Колонијални ратови”, *Борба*, књ. 7, бр. 1, 1. јануар 1914. [Tucović, Dimitrije, „Kolonijalni ratovi”, *Borba*, knj. 7, br. 1, 1. januar 1914]
- Туцовић, Димитрије, „Трајни рат”, *Радничке новине*, 1, 14. септембар 1913. [Tucović, Dimitrije, „Trajni rat”, *Radničke novine*, 1, 14. septembar 1913]
- „Туцовићев говор”, *Радничке новине*, бр. 200, 27. август 1912. [„Tucovićev govor”, *Radničke novine*, br. 200, 27. avgust 1912]
- Фундић, Душан, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896–1914)*, Београд 2021. [Fundić, Dušan, *Austrougarska i nastanak Albanije (1896–1914)*, Beograd 2021]
- Хаџи Васиљевић, Јован, *Арбанаска лига – арнаутска конгрета и српски народ у Турском царству (1878–1882)*, Београд 1909. [Hadži Vasiljević, Jovan, *Arbanaška liga – arnautska kongra i srpski narod u Turskom carstvu (1878–1882)*, Beograd 1909]
- Храбак, Богумил, *Арбанашки упади и побуне на Косову и Метохији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988. [Hrabak, Bogumil, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i Metohiji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje 1988]
- Храбак, Богумил, „Димитрије Туцовић и питање Македоније”, у: *Димитрије Туцовић и раднички покрет Србије*, Титово Ужице 1982, 495–518. [Hrabak, Bogumil, „Dimitrije Tucović i pitanje Makedonije”, у: *Dimitrije Tucović i radnički pokret Srbije*, Titovo Užice 1982, 495–518]
- Храбак, Богумил и Климе Џамбазовски, „Српски социјалдемократи на Солунском фронту у Солуну и на Крфу 1916–1918. године”, *Историјски гласник* 1–4 (1961) 151–197.

- [Hrabak, Bogumil i Klime Džambazovski, „Srpski socijaldemokrati na Solunskom frontu u Solunu i na Krfu 1916–1918. godine”, *Istorijski glasnik* 1–4 (1961) 151–197]
- Цвијић, Јован, *Балкански рат у Србији*, Београд 1912. [Cvijić, Jovan, *Balkanski rat i Srbija*, Beograd 1912]
- Чубриловић, Васо, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982². [Čubrilović, Vaso, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1982²]
- Шер, Тамара, „Први балкански рат у виђењима аустроугарске штампе на немачком језику”, у: *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић, Београд 2013, 277–292. [Šer, Tamara, „Prvi balkanski rat u viđenjima austrougarske štampe na nemačkom jeziku”, u: *Balkanski ratovi 1912/1913: nova viđenja i tumačenja*, urednici Srđan Rudić i Miljan Milkić, Beograd 2013, 277–292]
- Шешум, Урош, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017. [Šešum, Uroš, *Srbija i Stara Srbija (1804–1839)*, Beograd 2017]
- Шкаламера, Жељко, „Картографија Србије и југословенских земаља од почетка XVI до краја XIX века”, у: *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд 1991, 55–166. [Škalamera, Željko, „Kartografija Srbije i jugoslovenskih zemalja od početka XVI do kraja XIX veka”, u: *Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama*, Beograd 1991, 55–166]

Dušan Bojković

**SERBIAN SOCIAL DEMOCRATIC PARTY
AND THE ALBANIAN QUESTION IN ALBANIA
AND IN “THE NEW REGIONS” OF THE KINGDOM OF SERBIA**

Summary

Since the founding of the Serbian Social Democratic Party (SSDP) in 1903, Serbian Social Democrats supported the idea of national liberation of the ethnically non-Turkish population in the Ottoman Empire, but unlike the leading political parties in the Kingdom of Serbia, they did not accept war as a potential solution to the Eastern Question. The SSDP leadership believed that the collapse of the Turkish state in the Balkans should stem from the revolution of its subjects, and not from the military intervention of the neighbouring countries or great powers. By emphasising the principle “Balkans for the peoples of the Balkans”, they claimed that the solution of the national question lay in the cooperation of the Balkan peoples, within the Balkan Socialist Federation or the Balkan Socialist Confederation, conceived as an alliance of equal countries. Although they were against any war, the Serbian Social Democrats believed that the First Balkan War, in which Serbia, Montenegro, Bulgaria and Greece expelled the Ottoman Empire from the central parts of the Balkan Peninsula, could be accepted as a progressive act, since the disappearance of the Turkish administration opened the way to the abolition of feudalism. At the same time, however, they condemned this war as an expression of the aggressive aspirations of the bourgeoisie of the Balkan states. They observed in the same way the arrival of the army of the Kingdom of Serbia to the coast of the Adriatic Sea and the occupation of the northern parts of the newly formed Albanian state. Dimitrije Tucović, the leader of the Serbian Social Democrats, wrote that the actions of the Serbian military units in Albania created an insurmountable gap between the Serbian and Albanian peoples. He particularly condemned the way in which the Albanian rebellion was suppressed in the autumn of 1913. The SSDP newspapers wrote about the burning of Albanian villages along the border between Serbia and Albania, and the brutal actions of the Serbian army in which around 120,000 Albanians perished.

Оригинални научни рад

Примљен: 14. 3. 2025.

Коначно прихваћен за објављивање: 23. 8. 2025.